

ИЛК ИСЛОМДА ЗУҲД (АСКЕТИЗМ): ТУШУНЧА ВА УНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Gulnora Xudoyberganova

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, "Dinshunoslik va jahon dinlarini qiyosiy o'rganish YUNESKO" kafedrasi dots., PhD. E-mail: gulnoraxudoyberganova@iiiau.uz

Аннотация: Мақолада ислом динининг илк асрларида шаклланган зоҳидлик, яъни моддий ва жаҳонви нарсалардан воз кечиш ва маънавий покликка интилиш концепцияси ўрганилади. Зуҳд, исломдан аввал ҳам ўз кўринишлари билан мавжуд бўлган бўлса-да, исломнинг таълимотлари асосида янги маъно касб этди. Исломнинг биринчи асрларида зоҳидлик амалиёти, хусусан, саҳобалар ва тобейлар орасидаги маънавий ҳаётнинг муҳим қисми бўлган. Зуҳднинг шаклланишида дунёқараш, ижтимоий ва иқтисодий омиллар муҳим роль ўйнаган. Мақолада шунингдек, ислом ва христиан аскетизмининг ўхшашликлари ва фарқлари, исломий зуҳд мактабларининг пайдо бўлиши ва уларнинг ижтимоий таъсири таҳлил қилинган. Зуҳднинг тасаввуфга таъсири ва бу соҳадаги классик адабиётлар ҳам ўрганилади.

Калит сўзлар: Зуҳд, ислом, зоҳидлик, илоҳий муҳаббат, моддий дунёдан воз кечиш, исломий фалсафа, тасаввуф, саҳо ва тақво, саҳобалар, тобейлар, христиан аскетизми, зоҳидлик мактаблари, маънавий поклиниш, исломий адабиёт.

VII асрда Арабистон яриморотида вужудга келиб, тез орада Осиё, Африка ва Европанинг кўплаб ўлкаларига ёйилган ислом дини ушбу минтақалар халқларига нафақат янги эътиқод шакли, балки янги турмуш тарзи, янги ижтимоий муносабатларни ҳам олиб кирди.

Ислом таълимоти доирасида шаклланган зоҳидлик бир томондан моддий неъмат, ҳою ҳаваслардан воз кечиш, иккинчидан ўзини паст тутишга уриниш сифатида намоён бўлган амалий ва фикрий жараён дир.

“Зуҳд” сўзининг луғавий маъноси турли қомусий луғатларда турлича талқин этилади. Жумладан, “зуҳд – фақат дунё ишларида бўлиб, у хоҳиш ва дунёга ҳирсининг зиддидир”, дейилади³⁶.

³⁶ Лисонул араб. – Байрут.: Дарус содир, 1997. – Б.207.

Истилоҳий маънода эса “зуҳд – кўл топинган нарсадан қалбни мосиво қилишдир”³⁷.

Зуҳд билан боғлиқ жараёнларни таҳлил қиладиган бўлсак, исломдан аввал ҳам у ўзига хос кўринишда турли халқларда мавжуд бўлганлигини кузатиш мумкин. Бинобарин, исломдан олдинги даврдаги зоҳидларда ал-васания (кўп худолик) ҳамда бут-санамларга эътиқод қилишга қаршилик ҳаракатлари кузатилган. Шу ўринда исломгача бўлган Арабистонда зоҳидлик ҳаракатлари ҳанифлар фаолиятида кузатилганлигини ҳам алоҳида таъкидлаш зарур. Ҳанифлар бутпарастлик худоларига сиғинмай, қаттиқ аскетик амалиёт (покликка қаттиқ амал қилиш, узлатда яшаш ва ҳ.к) олиб бориб, яҳудийларга ҳам, христианларга ҳам қўшилмай яшар эдилар. Бу йўналишнинг ёрқин вакиллари сифатида Варақа ибн Навфал, Абу Қайс Сарма ибн Анасни айтиб ўтиш мумкин³⁸. “Ҳаниф” сўзи “Муъжаму-л-васит” луғатига кўра, “ёмонликдан яхшиликка оғувчи” деб шарҳланади³⁹.

Тадқиқотчилар ҳанифлар ҳақида кўпинча мавҳум, бир-бирига зид фикрлар берган бўлсалар-да, яқдиллик билан уларни кўпхудоликка қарши тоифа эканлигини таъкидлаганлар. Ҳанифлар очикдан-очик бутпарастларни инкор қилар, ўша давр араблари орасида кенг тарқалган ичкиликбозлик, қиморбозлик ва бошқа зарарли иллатларга қарши туришга чақирардилар. Албатта уларнинг даъвати зодагонлар, амалдорлар ва санамларга хизмат қилувчиларнинг қаршилигига учради. Кўп ҳанифлар бир жойда муқим турмай, дарвеш-қаландарлар тарзида ҳаёт кечиришга, мамлакат бўйлаб дайдиб юришга мажбур бўлдилар. Ҳанифларни яҳудийлар ёки христианлар сингари мустақил дин вакиллари сифатида тасаввур қилиб бўлмайди. Уларга ҳар турли қабилага мансуб бўлган, ўзаро йирик робитага бирлашмаган, асосан санамларга қарши ва ислоҳотга даъват қилиш фикри билан банд кишилар сифатини бериш мумкин. Ибн Ҳишом ўзининг “Сира”сида ҳанифлардан Зайд ибн Амр, Варақа ибн Навфал, Убайдулло ибн Жаҳш, Усмон ибн Ҳувайрисларнинг қисқача таржимаи ҳолларини келтириб, улар кичик бир гуруҳ (усба) ташкил қилганлари, қурайшийларнинг тоат ибодатлари ва маросимларини инкор этганларини қайд қилади.

Тадқиқотчилар зоҳидлик кайфияти исломда Пайғамбар (с.а.в.) замонидан бошланганини таъкидлаб, саҳобий ҳамда тобейларни исломдаги илк зоҳидлар

³⁷ Қаранг: Ал-мавсуа ас-суфия. –Қоҳира: Мактаба мадбули, 2006. – Б. 1009.

³⁸ Насыров И.Р. Основания исламского мистицизма. Генезис и эволюция. Том 1. – М.: 2009. – С.55.

³⁹ Қаранг: Муъжаму-л-васит. Электрон арабча луғат.

сифатида кўрсатишади. Пайғамбар (а.с.) даврларидаёқ Абу Зар Ғифорий, Ҳузайфа ибн Ямоний, Салмон Форсий каби айрим саҳобийларда зоҳидона қараш ва турмуш тарзи намоён бўлган эди.

Хусусан, араб тадқиқотчиси Абдулқодир Исо исломнинг илк асрлари художўй ва тақводор кишилар, ўзларини бутунлай Аллоҳга бағишлаган инсонлар замони бўлганини таъкидлайди⁴⁰.

Тасаввуфшунос олим А.Д.Книш ҳам суфийликка асос бўлган зоҳидлик кайфиятларининг ислом билан бир пайтда пайдо бўлганини қайд қилиш билан бирга том маънодаги зоҳидлик-суфийлик ҳаракати кейинроқ пайдо бўлганлигига ишора қилади.⁴¹ Шунингдек, илк зоҳидларнинг ижтимоий келиб чиқиши хусусида ҳам ўзига хос ёндошувлар асосида билдирилган фикрлар мавжуд. Айрим тадқиқотчилар уларни аксар ҳолларда муҳаддислар орасидан келиб чиққанлигига ишора қилсалар, А.Книшнинг фикрича, суфийликнинг илк шакли бўлмиш зоҳидликнинг ижтимоий таркибида муҳаддислардан ташқари қиссагуйлар, қорилар, Византия билан чегара жанглари иштирокчилари, тақводор савдогарлар ва ҳунармандлар ҳам бўлганлар⁴².

Исломнинг илк даврида яшаган зоҳидлар ҳаракатига дунёнинг ўтқинчи, алдоқчи, охират ҳаётига қиёсан қадр-қимматсизлиги билдирилган ва зуҳд ҳаёти тавсия этилган маълум оят-ҳадислар асос бўлган. Тадқиқотчиларнинг фикрларига кўра Қуръони каримнинг қуйидаги оятлари зоҳидларда зоҳидона кайфиятларни уйғотган: “Бас, ҳаргиз сизларни ҳаёти дунё (ўзининг ўтқинчи неъматлари билан) алдаб қўямасин” (Луқмон-31:33), “Бу ҳаёти дунё фақат (бир нафаслик) ўйин-кулгудир. Агар улар билсалар, охират диёригина (мангу) ҳаёт (диёридир)” (Анкабут-29:64). “Мол-мулк, бола-чақа, шу ҳаёти дунё зийнатидир” (Каҳф -18:46), “Раббингизнинг номини доим зикр қилинг ва қалбингизни ҳамма нарсадан холи қилиб, чин ихлос бирла унга йўналинг!” (Музаммил-73:8) ва бошқа ояти карималар дунёга ҳаддан зиёд берилмасликни, асл ғоя – охират ҳаётини қўлга киритиш эканлигига ишора қилади⁴³.

Ҳижрий I-II асрлар бошларида зоҳидлик муносабати исломнинг деярли барча соҳаларига таъсир кўрсатди. Кўпинча бу даврда “ниск”, “қаноат” ва “вараъ” атамалари ҳам ишлатилганига гувоҳ бўлиш мумкин. Аммо ҳижрий II асрда бу сўзлар “зуҳд” атамаси билан алмаштирила бошлаган. Шунингдек, ўрта аср

⁴⁰ Ҳаққул, Иброҳим. Тасаввуф: тарих, моҳият ва тадқиқ талаблари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.:2017. №4. – Б. 30.

⁴¹ Книш А.Д. Ат-Тасаввуф. //Ислам. Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991. – С. 225.

⁴² Ўша жойда.

⁴³ Турар У. Тасаввуф тарихи. – Т.: Истиклол, 1999. – Б. 52.

мусулмон олимларнинг аксарияти исмларига “зоҳид” номини кўшиш урф бўлганини кўриш мумкин.

Аллоҳнинг розилигини топиб, жаннатга кириш ва жаҳаннам азобидан қутилиш ғояси илк ҳижрий асрларда зоҳидларда кузатилган ҳолат эди. Бу даврдаги зоҳидларда аввал “кўрқув”га таянган зуҳд тушунчаси ҳукмрон бўлган бўлса, мазкур даврнинг машҳур суфийларидан бири Робиятул Адавия (ваф.130/752) орқали кириб келган “илоҳий ишқ” тушунчаси зоҳидлар дунёқарашида янгича шакл кашф этди⁴⁴. Бинобарин зоҳидлик йўналишида янги босқич – илоҳий муҳаббатга йўғрилган зуҳд босқич пайдо бўлди.

Ҳижрий II аср охиригача зуҳд шахсий масала бўлиб қолса ҳам, баъзи минтақаларда машҳур зоҳидларнинг қарашлари ва амалиётларига эргашган йўналишлар, мактаблар шаклланишини кўриш мумкин. Дастлабки зуҳд мактаблари сифатида Мадина, Куфа, Басра, Хуросон ва Мовароуннаҳр зоҳидлик мактабларини келтириш мумкин.

Шу ўринда айрим ғарб тадқиқотчилари орасида, исломда христианлик аскетизми таъсирида, маънавий комиликка етишишнинг алоҳида йўли ишлаб чиқилган⁴⁵, деган қарашлар анча тарқалган. Баъзи ғарб исломшунос олимларининг фикрича, зуҳд тушунчаси, христиан роҳиблиги, монийлик ва ҳинд анъанаси таъсирида шаклланиган ва тасаввуф анъанасига мос равишда ривожланган. Масалан, швед шарқшунос олими, тадқиқотчи Т.Андре исломдаги зуҳд ва насронийларнинг аскетизмида ўхшашлик бор, деган хулосани беради. Бу фикрга асос бўлувчи бир қатор сабаблар ҳам келтирилади: жумладан, халифаликнинг Сурия ва бошқа янги вилоятларидаги мусулмонларнинг насроний аҳоли билан яқин мулоқоти; ислом тарихида динни қабул қилган кўплаб насронийлар бўлгани ва бошқа⁴⁶. Илк зоҳидларда насронийлик аскетизми элементлари: дунё матоҳларидан воз кечиш, ўзликни унутиш, ихтиёрий қашшоқлик, ихтиёрий очлик ва бошқаларда эҳтимол насронийликдаги роҳиблик анъаналарига ўхшашликлар ҳам бўлгандир⁴⁷. Аммо бу фақат ташқи жиҳатдан шаклий ўхшашлик. Масалан, тобейлардан Каъб ибн Аҳмар ва Молик ибн Динор илк зоҳидлардан саналган Омир ибн Абдуллоҳ ҳақида “у ушбу жамоа (мусулмон жамоаси)нинг роҳиби”⁴⁸, дейишган. Уларнинг

⁴⁴ Турар У. Тасаввуф тарихи. – Т.: Истиклол, 1999. – Б. 53.

⁴⁵ Насыров И.Р. Основания исламского мистицизма. Генезис и эволюция. Том 1. М.: 2009. С. 40.

⁴⁶ Қаранг: Андре Т. Исламские мистики. СПб.: Евразия, 2003. — 240 с.

⁴⁷ Зайнулдин Мухаммад Абдар-Равфал-Мунави. Табакот ас-суфиййа – Байрут: Дар ас-садир, 1999. Т. 1. – Б. 587.

⁴⁸ Ўша жойда. – Б. 587.

гувоҳлик беришларича, Омир ибн Абдуллоҳ тик турган ҳолатда ухлаган, доимо рўза тутган, ҳар кеча мингга яқин ракат намоз ўқиган⁴⁹.

Тадқиқотчилар томонидан зуҳднинг шаклланиш жараёни ҳақида ҳам турли фикрлар билдирилган бўлиб, мазкур жараёнларга бир қатор омиллар, жумладан, диний, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳамда ақидавий сабаблар туртки бўлганлиги таъкидланади⁵⁰.

Шунингдек, зуҳдни тасаввуфнинг дастлабки босқичи, деб талқин қилувчилар билан бир қаторда зуҳд тасаввуфдан алоҳида ҳолда ривожланиб борган, деган қарашлар ҳам айрим олимлар орасида учрайди. Бунга далил қилиб зоҳидликни тасаввуфдан алоҳида тарзда мустақил ҳолда давом этганлиги билан изоҳлайдилар: “Агар тасаввуф зоҳидликнинг кейинги босқичи бўлганида эди, зоҳидлик тасаввуф тараққий топган даврларда йўқ бўлиб кетган бўлар эди. Лекин манбаларда мамлуклар даврида Миср фақиҳ ва уламоларининг аксарияти суфий эмас, балки зоҳид бўлганликлари қайд этилади.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, исломнинг илк даврларида зоҳидлик оят ва ҳадисларга таянган ҳолда шаклланган бўлса, кейинги даврларда маълум бир шахсиятларнинг қарашлари зоҳидлик фаолиятининг асоси бўлиб хизмат қилган. Шунингдек, юқорида санаб ўтилган зуҳд мактабларининг намоёндалари қарашлари кейинги давр зоҳидлик қарашларига ўз таъсирини кўрсатган. Шу билан бирга зуҳднинг шаклланиши бўйича ҳам икки хил ёндошув фарқланган, яъни, зуҳднинг ўзи алоҳида амалиёт сифатида ҳамда тасаввуфнинг дастлабки босқичи сифатида намоён бўлган.

Зуҳдга оид тизимли қарашлар шаклланиши баробарида мазкур мавзуда махсус адабиётлар ҳам яратилган. Классик давр адабиётларининг деярли барчасида зуҳдга тегишли фасл (боблар) киритилган, хусусан, Калабодий, Қушайрий, Абу Толиб Маккий, Имом Ғаззолий каби олимларнинг тасаввуфга доир классик асарларида бу мавзуга алоҳида боблар ажратилган. Шунингдек, исломнинг илк даврларида зуҳд мавзусига оид ҳадисларни алоҳида жамлаш урф бўлган ҳамда зуҳд амалиётига доир мустақил йўриқномалар, зуҳд тавсифига оид китоблар ҳам таълиф этилган.

ҲОИДАЛИНГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Ал-Мунжид фи луғати ва аълам.– Байрут.: Дарул машриқ, 1986.
2. Ал-мавуа ас-суфия. –Қоҳира: Мактаба мадбули, 2006.

⁴⁹ Ўша жойда. – Б. 587.

⁵⁰ Прозоров С.М. Ислам как идеологическая система. Т. II. Институт восточных рукописей РАН. – М.: Наука, Вост. лит., 2016 – С.134.

3. Лисонул араб. – Байрут.: Дарус содир, 1997.
4. Йилмаз К. Тасаввуф и тарикаты. – М.: САД, 2007.
5. Прозоров С.М. Ислам как идеологическая система. Т. II. Институт восточных рукописей РАН. – М.: Наука, Вост. лит., 2016
6. Турар У. Тасаввуф тарихи. – Т.: Истиклол, 1999.
7. Абу Бакр Калабозий. “Китаб ат-таъарруф ли мазхаби аҳд ат-тасаввуф”. – Қоҳира, 1994.
8. Шиммель А. Мир исламского мистицизма. М., 1999.
9. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Зухд ва ҳаё. – Т.: “Hilol-nashr” , 2019.
10. Хасанов А. Макка ва мадина тарихи. – Т.: Меҳнат, 1992.
11. Ҳаққул, Иброҳим. Тасаввуф: тарих, моҳият ва тадқиқ талаблари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.:2017. №4.
12. Usmonov, Ibrohim (2018) "Muslim altruism ideas in the scientists' writings of Maverannah," The Light of Islam: Vol. 2018 : Iss. 1, Article 4. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iiiau/vol2018/iss1/4>
13. Насыров И.Р. Основания исламского мистицизма. Генезис и эволюция. Том I. М.: 2009.
14. Кныш А.Д. Ат-Тасаввуф. // Ислам. Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991.
15. Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе / Перевод с англ. А.А. Ставиской, под ред. и предисл. О.Ф. Акимовской. – М.: Наука, 1989.
16. Рахимов К. Мовароуннаҳр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар). – Т.: Академнашр, 2020.
17. Петросян А.Р. Ислам. Энциклопедический словарь. М.: Наука, 1991. Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII-XV веках. – Л.: Издательство Ленинградского Университета, 1966. – 400 с.
18. Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. – М.: Наука, 1987. – 190 с.
19. G.Khudayberganova. Анализ феномена аскетизма в учениях мировых религий. Theoretical & Applied Science, 579-58
20. G Khudayberganova. Asceticism in world religious traditions. The Light of Islam 2018 (4), 23-28

